

La transhumància a Petrer

DIMENSIÓ LOCAL D'UN PATRIMONI UNIVERSAL

Xavier Amat Montesinos

DT. GEOGRAFIA HUMANA, UNIVERSITAT D'ALACANT

A

la fi d'aquest any 2023, a la ciutat de Kasane (República de Botswana), se celebrarà la diuitena sessió del Comité Intergovernamental de la Unesco per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial. Aquí, entre altres qüestions, s'avaluarà la candidatura d'Espanya i d'altres sis països europeus (Albània, Andorra, Croàcia, França, Luxemburg i Romania), per a la incorporació de la transhumància en la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat.

Un ramat transita per les Coves del Riu a través de la sendera de Cati, via pecuària que coincideix parcialment amb la rambla de Puça. Primavera de 2017. Fotografia de l'autor.

La transhumància és una modalitat de pasturatge consistent en el desplaçament estacional de les ramades per rutes migratòries. En el vell continent, tots els anys, durant la primavera i la tardor milers d'ovelles, cabres, vaques o cavalls són conduïts entre regions climàtiques a la recerca d'aliment i refugi durant les estacions d'hivern o d'estiu. És una pràctica ancestral i que té, encara hui, un paper fonamental en la preservació de la biodiversitat i dels paisatges, a partir d'una cultura pastoral transhumant profunda i meticulosa.

En 2019 la pràctica de la transhumància ja va ser incorporada a la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immateral de la Humanitat en alguns països d'influència alpina i mediterrània (Àustria, Grècia i Itàlia). La candidatura d'ampliació de la qual forma part Espanya implica la voluntat de salvaguarda d'una estratègia ramadera d'adaptació al territori amb evidències des d'època preromana i plenament conformada durant l'Edat Medieval. Però per què la decisió que es prendrà al desembre a 7.000 quilòmetres de Petrer pot ser important

per al nostre municipi? Encara que el pasturatge extensiu i la ramaderia transhumant tradicional són percebuts com a fenòmens històrics i pràcticament extints en el nostre entorn, reconèixer la influència cultural i ecològica d'aquestes pràctiques pot ajudar-nos a entendre millor com funcionen els nostres ecosistemes i predir els problemes que tindrem el dia en què els ramats desapareguen definitivament dels nostres paratges.

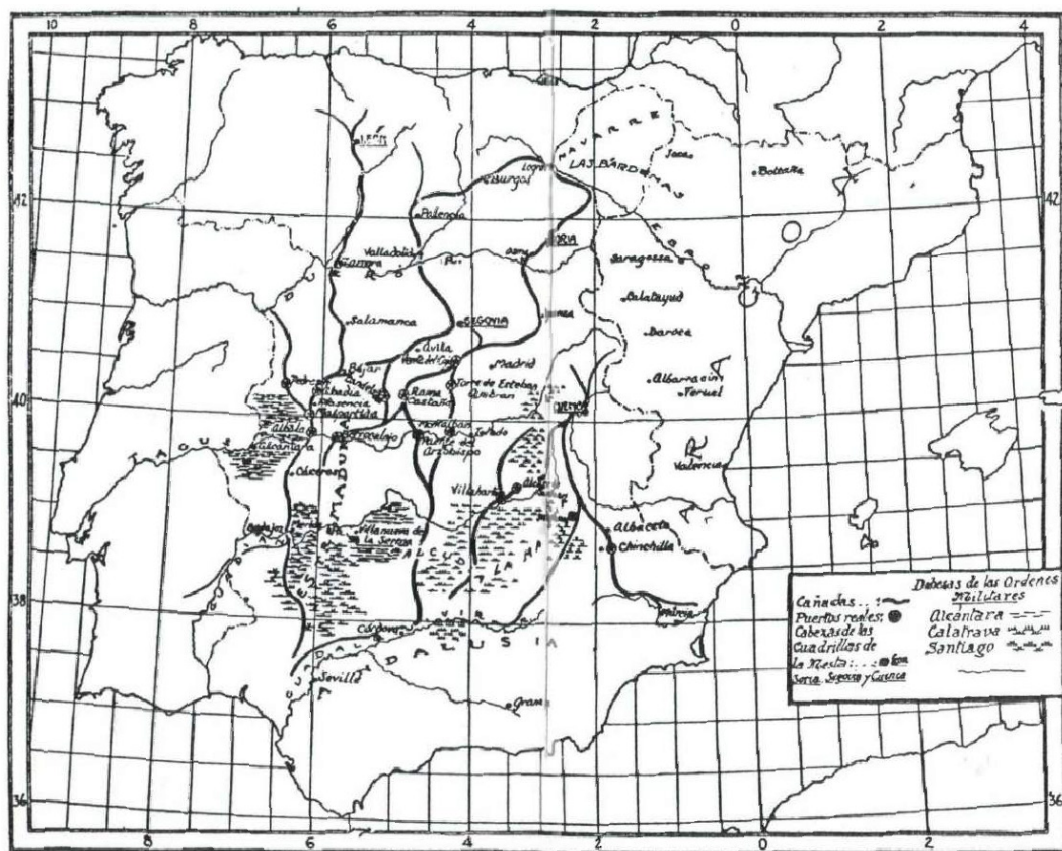
QUÈ ÉS LA TRANSHUMÀNCIA?

El fenomen de la transhumància fa referència al canvi periòdic de lloc per part dels ramats i els seus pastors, motivat per les condicions climatològiques que provoquen les diferències de presència i distribució de les pastures. Per tant, aquests moviments han sigut generalitzats en zones de clima mediterrani, on els contrastos entre les estacions seca i humida són molt acusats.

En la península Ibèrica, aquests moviments podrien remuntar-se al primitiu període ibèric, on ja existia una vida pastoral generalitzada, incloent-hi les migracions semestral del bestiar¹.

Al llarg dels segles XVII i XVIII, la transhumància va arribar a mobilitzar fins a 3,75 milions de caps de bestiar² desplaçant-se entre els agostejadors de muntanya i els hivernacles de les planes i les riberes dels principals rius. Per a practicar aquestes migracions els ramaders disposaven de diversos tipus de vies pecuàries (segons la seua grandària, podien ser canyades, corriols o senderes), que en terres de parla catalana coneixem pel terme genèric d'assagador.

Aquestes vies ja van ser reglamentades pels regnes medievals. En els territoris de la Corona d'Aragó, el fur de pastura universal establert en 1235 per Jaume I va fixar les bases que regulaven el trànsit dels ramats. A Castella, cap a 1273, Alfons X reconeixia els drets immemorials dels pastors de la Mesta per a "andar con sus ganados salvos y seguros por todas las partes de los reinos"³. Aquesta protecció va estar vigent durant més de cinc-cents anys, fins a l'abolició en 1836 del Concejo de la Mesta, moment en el qual s'inicia el declivi de la transhumància a peu i el progressiu abandonament del sistema de vies pecuàries a Espanya.

Esquema de les principals rutes transhumants del Concejo de la Mesta. Font: Klein, Julius (1979). *La Mesta: estudio de la historia económica española, 1273-1836*. Madrid: Alianza Editorial.

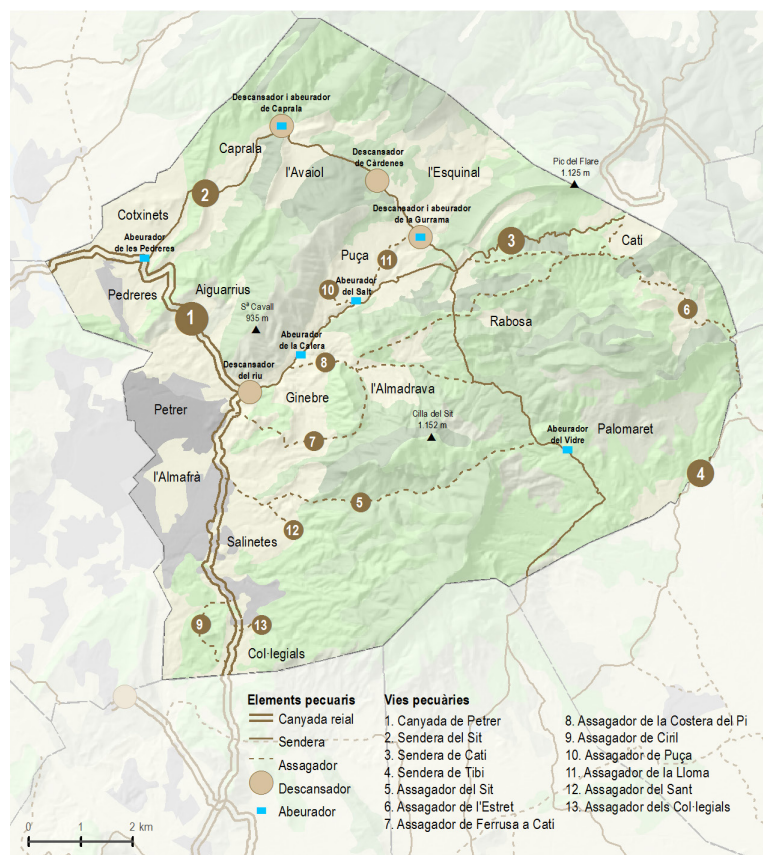
LES VIES PECUÀRIES, SUPORT FÍSIC DE LA TRANSHUMÀNCIA

La xarxa de vies pecuàries constitueix la base territorial de la transhumància. En l'actualitat, supera els 125.000 quilòmetres de longitud i cobreix una superfície de més de 450.000 hectàrees, que suposen al voltant de l'1% del territori espanyol. Són, a més, béns de domini públic de les comunitats autònomes i, en conseqüència, inalienables, imprescriptibles i inembargables, amb totes les implicacions que això comporta. Tanmateix, amb el pas del temps, l'abandonament de les funcions ramaderes i, especialment, l'ocupació i la usurpació d'aquests camins públics, ha provocat que ja s'hagen perdut més de 40.000 km d'aquestes vies pecuàries⁴. El desmantellament també ha afectat a tot el sistema d'infraestructures de suport per a l'activitat ramadera: corrals, mallades, descansadors, sesters, abeuradors, ponts, comptadors, etc.

L'abandonament i apropiació il·legítima de les vies pecuàries és una situació generalitzada a tot el territori nacional i que també ha sigut freqüent a Petrer durant les últimes dècades. Segons el projecte de classificació de les vies pecuàries existents en

el nostre terme municipal, aprovat per l'Ordre de 27 de novembre de 1991, de la Conselleria d'Agricultura i Pesca, existeixen com a mínim tretze vies pecuàries amb una longitud aproximada de 75,45 quilòmetres, quatre descansadors i sis abeuradors de vereda, que ocupen en conjunt una superfície legal de 137 hectàrees. No obstant això, una part important d'aquesta superfície ha sigut ocupada per tot tipus d'infraestructures (cultius, carreteres, aparcaments, edificis, xalets, etc.).

En els moments d'esplendor de la cabanya ramadera, les vies pecuàries que travessen el terme municipal de Petrer complien una doble funció: donar continuïtat a les transhumàncies llargues que es produïen entre les terres manegues i andaluses fins a l'horta alacantina i la vega del riu del Segura; i comunicar els corrals i les mallades locals amb les zones de pastura dins del mateix terme municipal o comarcal. Entre les primeres, destaca especialment la canyada de Petrer, que recorre de nord a sud el municipi (des de les Pedreres fins als Col·legials) travessant el mateix nucli urbà; i la sendera del Sit, que és una variant de l'anterior, i es desvia

Distribució de les vies i elements pecuaris en el terme municipal de Petrer. Font de la cartografia base: Institut Cartogràfic Valencià. Elaboració pròpia.

El pastor Toni "Petorri" entrant al barri de la Foia a través de la sendera de Catí. Fotografia de Gerardo Brotons García.

a l'altura de l'Arenal cap a les partides de Caprala, l'Avaiol i Puça per a connectar amb Agost a través del Palomaret. Entre les segones, la més transitada era la sendera de Catí, ja que permetia desplaçar als ramats a través de la rambla de Puça fins a les diferents zones de pastura de la localitat (el Ginebre, el Figueralet, la serra del Cavall, la vall de Puça i Catí), a més de facilitar la conducció dels animals des de les cases de camp fins a l'escorxador municipal, situat en el nucli urbà.

Les vies pecuàries han sigut una part central de la ramaderia extensiva, a més de la cria i pastura del ramat, l'adequació de les pastures, la gestió dels recursos hídrics, l'adaptació a les condicions naturals, així com els rituals i els costums dels pastors. Tot això ha fet de la ramaderia una activitat clau en la configuració dels nostres paisatges i en el sosteniment vital dels nostres avantpassats. Perquè en les economies rurals com la de Petrer fins a mitjan segle xx, mentre l'agricultura aportava l'imprescindible per a la supervivència, el ramat, present en major o menor mesura en quasi totes les llars, aportava els ingressos econòmics i les vendes a través de la carn, la llet, la llana, les pells o el fem.

EL PATRIMONI DE LA TRANSHUMÀNCIA A PETRER

Parlar de l'herència de la transhumància implica fer referència a "un rico patrimonio cultural y etnográfico, reflejado en fiestas y tradiciones, en la toponimia, en la gastronomía y en toda la arquitectura relacionada con esta actividad. También las manifestaciones de la tradición oral, la artesanía y las técnicas de pastoreo tradicional, así como la ordenación de los pastos en el marco del derecho consuetudinario"⁵.

La transhumància ha sigut des de sempre una ferramenta d'intercanvi econòmic i cultural entre els diferents territoris de l'Espanya peninsular. Fins als anys 1960, era freqüent el pas de bestiar transhumants a través de la canyada de Petrer⁶. Eren, sobretot, ramats procedents de les serres d'Albacete, Conca, Terol o Sòria. Arribaven cap a la tardor i creuaven la nostra població cap a l'horta del riu Segura o cap al camp d'Alacant. Allí hivernaven aprofitant els guarets o les rostollades que quedaven una vegada finalitzada la temporada de collita. Altres vegades s'assentaven en les vinyes d'Agost, Montfort o Novelda quan acabava la verema. No era comú la seua estada prolongada a Petrer o Elda, però sí que

Imatge actual del corral-descansador de la Gurrama (també conegut com a corral dels Bous), situat en la sendera del Sit. Fotografia de l'autor.

solien passar almenys una nit en els descansadors i corrals com els de la Gurrama, les Coves del Riu (a la caseta del tio Raspall) i l'antic corral de la placeta de la Foia.

Durant la seua estada, els ramats no passaven despercebuts per moltes raons. Una era la dimensió del mateix ramat, moltes vegades amb més de cinc-cents i mil caps de bestiar de races variades i desconegudes, que res tenien a veure amb les xicotetes explotacions del nostre entorn (que poques vegades superaven els cinquanta o seixanta animals). Una altra era per la presència de tot tipus de gossos pastors, tant de protecció (mastins) com gossos d'atura, poc habituals en els nostres ramats fins llavors, on les tasques de gos pastor les realitzaven els xiquets i les xiquetes de les famílies més humils. També eren cridaneres les vestimentes dels pastors serrans, així com les seues expressions i maneres de parlar que sempre encurirosien els veïns de Petrer.

Aquestes transhumàncies de llarg recorregut també van deixar la seua petjada a través de la toponímia a Petrer. És evident en denominacions com el Portazgo, en el límit amb el terme de Saix (referent a la

porta d'accés en la qual s'efectuava el pagament a la Corona en funció del número caps del bestiar); el Comptador, en la serra del Sit (concernent al lloc estret de pas del bestiar on els pastors aprofitaven per a comptar els seus animals); o el Rebutó, als peus de la serra de Bateig (que al·ludeix al lloc de pas en pujada, que es fa molt dur per al ramat). Però la toponímia ramadera del nostre municipi compta a més amb altres exemples no relacionats directament amb la transhumància de llarg recorregut com per exemple Caprala (terra de cabres), la Cabra o serra de les Cabres, el barranc de les Ovelles, els Cotxinets, les Saleres, (llocs on es disposaven pedres planes per a aportar les sals minerals al bestiar), el Sester (lloc per al descans del ramat al migdia), etc.

Tota aquesta toponímia és simptomàtica de la important activitat pastoral de Petrer fins fa poques dècades. Era un model de ramaderia típicament extensiu, basada en l'aprofitament ponderat dels recursos naturals a partir de dos principis fonamentals: la sobrietat i el sentit comú. La cultura pastoral compartida pels ramaders de Petrer ha donat lloc a formes d'organització col·lectiva de la serra, com va

Ventura Payá, un dels últims pastors vocacionals de Petrer, amb el seu ramat en les ramblles del Ginebre. Fotografia de Luis Navarro Sala.

ser la delimitació dels bovalars i les zones de pastura comunal per als ramats en algunes de les serres del terme des del segle XVII. L'associacionisme també ha generat sistemes d'explotació compartida de la serra com la denominada tria. Aquest sistema es basa en l'acord entre carnisseres i pastors per a arrendar les pastures on criar els animals que proveïrien les carnisseries durant una temporada⁷. També existia la figura dels pastors dulers, aquells que s'encarregaven de reunir i traure diàriament les cabres del veïnat (era habitual que cada llar tinguera una o dues cabres lletes) als voltants del nucli urbà a canvi d'una xicoteta recompensa.

Els pastors de Petrer, especialment els pastors vocacionals, posseïen profunds coneixements sobre el medi ambient local, els equilibris ecològics de la serra i la gestió dels recursos. El sistema local de vies pecuàries estava dissenyat per a connectar les diferents àrees de pasturatge a través dels llocs més transitables per a les ovelles i les cabres (llits de ramblles, guals i ports), alhora que s'intentava no afectar les zones de cultiu. Es van establir punts d'aigua i de refugi en zones estratègiques, algunes de les quals eren vertaders punts de trobada i intercanvi com la cova del Salt, conseqüentment denominada cova dels Pastors. I existia, en definitiva, un sentit de comunitat i compromís d'aquells pastors d'ara fa quasi un segle, com quedava demostrat cada dia de Sant Bonifaci, on cada ramader contribuïa altruïstament

amb un corder o un cabrit per a que pogueren fer festa també els més necessitats.

LA TRANSHUMÀNCIA I LES VIES PECUÀRIES EN PERSPECTIVA

Des de fa vora tres dècades, la transhumància a peu de ramats ovins, caprins i bovins a Espanya està ressorgint com a instrument de conservació de la naturalesa i d'adaptació al canvi climàtic a través de l'associació Trashumancia y Naturaleza, la figura visible de la qual és el conservacionista i pastor Jesús Garzón Heydt. Aquesta moderna transhumància es planteja com una activitat econòmica sostenible i responsable, que ja ha afavorit la recuperació de més de 3.000 quilòmetres de camins per al patrimoni territorial públic i que en 2016 va mobilitzar més de 43.000 caps de bestiar recorrent més de 10.000 quilòmetres de vies pecuàries.

A l'abril d'aquell any 2016, un ramat de 800 caps tutelat per l'associació Trashumancia y Naturaleza va travessar Petrer en el seu camí de retorn cap a Tragacete des de les hortes d'Alacant. Com fa dècades, els animals van transitar per la canyada de Petrer, van fer nit i van compartir la seua experiència amb els veïns que van eixir a la seua trobada. Però a diferència de llavors, els pastors van haver de superar els nombrosos obstacles provocats per l'autovia i els nous vials, les tanques i tancats de propietaris particulars insensibles al traçat de la canyada real, a més de l'ocupació insensata i il·legítima d'aquests

El ramat transhumant del ramader Juan Manuel Ruiz en la partida del Rebutó, on va fer nit del 9 al 10 d'abril de 2016 en el seu retorn cap a les serralades de Conca. Fotografia de l'autor.

En el seu recorregut per Salinetes Altas, la canyada de Petrer ha patit nombroses ocupacions per part de xalets particulars, que han dificultat el pas de grans ramats com el del transhumant Juan Manuel Ruiz. Fotografia de l'autor.

terrenys originalment públics amb nous xalets i zones residencials de recent construcció.

Però el que va succeir en aquella jornada primaveral de 2016 no va ser una cosa excepcional. Durant l'última dècada, els escassos pastors en actiu de Petrer també han tornat a les vies pecuàries a la recerca d'aliment per a salvar uns anys realment secs. Els seus recorreguts els han portat fins als camps de carxofes de Novelda, els tamarells del pantà d'Elda o les pastures de Catí. Els recorreguts han estat replets de dificultats físiques i logístiques, però l'instint de supervivència dels animals i l'obstinació dels seus pastors no han evitat els desplaçaments i la revitalització dels assagadors.

La transhumància en totes les seues formes i la cultura pastoral constitueixen un patrimoni que, a més, continua estant viu a molts indrets d'Espanya i, per extensió, a Petrer. La possible declaració d'aquesta activitat per part de la Unesco, com ja va succeir amb la declaració de l'art de construir murs en pedra seca, pot fer que, de rebot, tots aquells territoris on es manifesta puguen veure la seua identitat cultural resignificada i reivindicada, amb la millora de la percepció social que això implica.

Amb una xarxa de vies pecuàries definida i classificada, amb una tradició pastoral arrelada en moltes famílies i amb un paisatge rural que és hereu de l'es-

forçat treball dels nostres camperols durant segles, la identitat cultural de Petrer atresora, sens dubte, l'ancestral saviesa dels nostres pastors i pastores. Sapíem reconèixer-la i valorar-la.

NOTAS

- ¹ Klein, Julius (1979). *La Mesta: estudio de la historia económica española, 1273-1836*. Madrid: Alianza Editorial.
- ² Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Medi Ambient (2013). *Llibre Blanc de la Trashumància a Espanya*. Disponible en línia.
- ³ Garzón Heydt, J. (2017). "25 años recuperando la trashumancia en España", *Ambienta*, 120, 42-57.
- ⁴ Ecologistes en Acció (2017). *El valor histórico y cultural del trazado de las vías pecuarias*. Disponible en línia.
- ⁵ Reial Decret 385/2017, de 8 d'abril, pel qual es declara la Trashumància com a Manifestació Representativa del Patrimoni Cultural Immateral.
- ⁶ Cal assenyalar que, aquest assagador, quan supera el límit intermunicipal amb Elda, rep el nom de canyada reial d'Andalusia a València, mentre que en accedir a Saix passa a ser la Colada dels Valencians. Aquestes dos denominacions són reveladores respecte a l'origen i destinació de les rutes transhumants.
- ⁷ El terme tria faria referència al fet que els animals que conformaven aquests ramats eren en realitat cabres i ovelles triades del desfet d'altres ramats, cabres i ovelles que ja no servien de reproductores i l'únic aprofitament de les quals era com a carn.